

**“QIYNOQQA SOLISH VA BOSHQA SHAFQATSIZ, G’AYRIINSONIY YOKI
QADR-QIMMATNI KAMSITUVCHI MUOMALA HAMDA JAZO TURLARINI
QO’LLAGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK MUAMMOLARI”****"PROBLEMS OF LIABILITY FOR THE APPLICATION OF TORTURE AND
OTHER CRUEL, INHUMAN OR DEGRADING TREATMENT AND
PUNISHMENT"**

*Toshkent davlat transport universiteti Yurisprudensiya yo’nalishi 4-bosqich talabasi
Amirov Shaxzod*

Annotatsiya

Maqola “Qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g’ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarini qo’llaganlik uchun javobgarlik muammolari” mavzusiga bag’ishlangan bo’lib, ushbu mavzuning xalqaro va milliy huquqiy asoslarini, amaliy muammolarini va yechim yo’llarini kompleks tahlil qilishga qaratilgan. Maqolada qiynoqqa solishning inson huquqlari sohasidagi o’rni, uning mutlaq taqiqlanganligi (jus cogens normasi sifatida), shuningdek, shafqatsiz, g’ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala (CIDT) turlarining huquqiy ta’rifi va farqlari batafsil yoritilgan.

Kalit so’zlar: Qiynoqqa solish, shafqatsiz muomala, CIDT, jus cogens, mutlaq taqiq, BMT Qiynoqqa qarshi konvensiyasi, CAT, Fakultativ protokol, OPCAT, universal yurisdiksiya, impunlik, jazosizlik, mustaqil tergov, Milliy preventiv mexanizm, MPM, Ombudsman, kompensatsiya, rehabilitatsiya, xalqaro sud amaliyoti, ICC, tergov byurosi.

Abstract

The article is devoted to the topic "Problems of liability for the use of torture and other cruel, inhuman or degrading treatment and punishment" and is aimed at a comprehensive analysis of the international and national legal framework, practical problems and solutions of this topic. The article discusses in detail the role of torture in the field of human rights, its absolute prohibition (as a jus cogens norm), as well as the legal definition and differences of types of cruel, inhuman or degrading treatment (CIDT).

Keywords: Torture, ill-treatment, CIDT, jus cogens, absolute prohibition, UN Convention against Torture, CAT, Optional Protocol, OPCAT, universal jurisdiction, impunity, impunity, independent investigation, National Preventive Mechanism, MPM, Ombudsman, compensation, rehabilitation, international jurisprudence, ICC, Bureau of Investigation.

Аннотация

Статья посвящена теме «Проблемы ответственности за применение пыток и других жестоких, негуманных или унижающих достоинство видов обращения и наказания» и направлена на всесторонний анализ международно-национальной правовой базы, практических проблем и решений по данной теме. В статье подробно рассматривается роль пыток в сфере прав человека, их абсолютный запрет (как норма *jus cogens*), а также юридическое определение и различия видов жестокого, негуманного или унижающего достоинство обращения (CIDT).

Ключевые слова: Пытки, жестокое обращение, CIDT, *jus cogens*, абсолютный запрет, Конвенция ООН против пыток, CAT, Факультативный протокол, OPCAT, универсальная юрисдикция, безнаказанность, независимое расследование, Национальный превентивный механизм, МРМ, Омбудсмен, компенсация, реабилитация, международная юриспруденция, МУС, Бюро расследований.

Kirish

Inson huquqlari sohasidagi eng muhim masalalardan biri qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarini qo'llashdir. Bu nafaqat insonning shaxsiy qadr-qimmatiga, balki jamiyatning huquqiy asoslariga ham tahdid soladi. Xalqaro hamjamiyat qiynoqqa solishni butunlay taqiqlashga intilmoqda, chunki u insoniyatga qarshi jinoyat sifatida qaraladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlariga qarshi konventsiya"si bu borada asosiy hujjat hisoblanadi. Ushbu konventsiya davlatlarni qiynoqqa solishni jinoyiy javobgarlikka tortiladigan jinoyat sifatida belgilashga va uning oldini olish choralarini ko'rishga majbur qiladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikdan keyin inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha bir qator xalqaro shartnomalarga qo'shildi, jumladan, yuqoridagi konventsiyaga 1995 yilda. O'zbekiston Konstitutsiyasining 26-moddasida qiynoqqa solish va shafqatsiz muomala taqiqlangan¹. Jinoyat kodeksining 235-moddasi esa qiynoqqa solish uchun jinoyiy javobgarlikni nazarda tutadi². Biroq, amalda javobgarlikni ta'minlashda muammolar mavjud: impunlik (jazosizlik), tergovning samarasizligi va dalillarning ishonchsizligi kabi omillar qiynoqqa solish holatlarining oldini olishga xalaqit beradi.

Maqolada mavzuning dolzarbligi ko'rib chiqiladi, chunki qiynoqqa solish nafaqat

¹ <https://lex.uz/docs/-6445145> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI

² <https://lex.uz/mact/-111453> Jinoyat kodeksi
www.innovativepublication.uz

qurbonlarning huquqlarini buzadi, balki jamiyatdagi ishonchni yo'qotadi. Maqsad – xalqaro va milliy darajada javobgarlik muammolarini tahlil qilish va takliflar berish.

I-BOB. Qiynoqqa solish uchun javobgarlikning xalqaro standartlari va muammolari.

Qiynoqqa solish xalqaro huquqda "jus cogens" normasi sifatida tan olingan, ya'ni undan hech qanday chetlanishga yo'l qo'yilmaydi. Bu norma xalqaro odatiy huquqning bir qismi bo'lib, barcha davlatlar uchun majburiydir, hatto ular tegishli shartnomalarga qo'shilmagan bo'lsa ham. BMTning Qiynoqqa qarshi konvensiyasining 1-moddasiga ko'ra, qiynoqqa solish – bu davlat mansabdor shaxslari yoki ularning roziligi bilan qilingan, og'riq yoki azob berish orqali ma'lumot olish, jazolash, qo'rqitish yoki kamsitish maqsadidagi harakatdir. Ushbu ta'rif ko'pincha jismoniy va ruhiy azoblarni o'z ichiga oladi, masalan, elektr toki urish, suvga botirish (waterboarding), kaltaklash, majburiy uzoq muddatli tik turish yoki ruhiy bosim (masalan, qorong'i kamerada yolg'iz saqlash). Qiynoqqa solish nafaqat jismoniy zarar keltiradi, balki qurbonning ruhiy holatini buzadi, uzoq muddatli travmalarga olib keladi va inson qadr-qimmatini tubdan kamsitadi.

Shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala (CIDT) esa qiynoqqa solish darajasiga yetmagan, ammo inson qadr-qimmatini buzuvchi harakatlarni bildiradi. Masalan, haqoratli so'roqlar, yomon sharoitlarda saqlash (masalan, iflos va tor kamerada), majburiy uzoq muddatli tik turish, ovqat va suvdan mahrum qilish yoki psixologik bosim (masalan, oila a'zolari bilan qo'rqitish). Bu turdagi muomala qiynoqqa solish kabi taqiqlangan, chunki u inson huquqlarining asosiy tamoyillarini buzadi va ko'pincha qiynoqqa solishga o'tish bosqichi sifatida ishlatiladi.

Xalqaro qurolli mojarolar huquqida (Jeneva konvensiyalari) qiynoqqa solish taqiqlangan, jumladan, urush asirlariga, tinch aholi va yaradorlarga nisbatan. Masalan, Jeneva konvensiyalarining umumiy 3-moddasi qurolli mojarolarda qiynoqqa solish va shafqatsiz muomalani mutlaqo taqiqlaydi³. BMTning Inson huquqlari bo'yicha qo'mitasi va Yevropa inson huquqlari sudi qiynoqqa solishni qat'iy taqiqlashni talab qiladi, chunki u insoniyatga qarshi jinoyat sifatida qaraladi. Qiynoqqa solishning xalqaro huquqdagi o'rni nafaqat taqiq bilan cheklanmaydi; u universal yurisdiksiya tamoyiliga asoslanadi, ya'ni har qanday davlat qiynoqqa solishni sodir etgan shaxsni ta'qib qilishi mumkin, qaerda bo'lishidan qat'i nazar. Bu norma Inson huquqlari umumiy deklaratsiyasining 5-moddasida va Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 7-moddasida aks etgan. Qiynoqqa solishning taqiqlanishi inson huquqlarining asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, hatto favqulodda

³ <https://lex.uz/ru/docs/-2674804> Xalqaro qurolli mojarolar qurbonlarini himoya qilishga taalluqli 1949-yil 12-avgustda qabul qilingan Jeneva konvensiyalariga doir (I protokol)
www.innovativepublication.uz

holatlarda (urush yoki terrorizmga qarshi kurash) ham chetlanishga yo‘l qo‘yilmaydi. Masalan, ICCPRning 4-moddasiga ko‘ra, qiynoqqa solish taqiqi hatto favqulodda holatlarda ham bekor qilinmaydi, bu uning mutlaq xususiyatini ta’kidlaydi.

Xalqaro huquqda qiynoqqa solish uchun javobgarlik quyidagi shakllarda ta’minlanadi, ular davlatlarning majburiyatlarini va xalqaro monitoringni o‘z ichiga oladi: Davlatlar qiynoqqa solishni jinoiy jinoyat sifatida belgilashi va tergov o‘tkazishi kerak. Universal yurisdiksiya tamoyili qiynoqqa solishni hamma joyda ta’qib qilishga imkon beradi, ya’ni jinoyat sodir etilgan joydan qat’i nazar, har qanday davlat sudga tortishi mumkin. Masalan, davlatlar qiynoqqa solishni o‘z yurisdiksiyasi ostidagi hududda sodir etilgan, yoki jabrlanuvchi yoki gumonlanuvchi o‘z fuqarosi bo‘lsa, ta’qib qilishi shart. Bu mexanizm davlatlarga qiynoqqa solishni milliy qonunchilikda jinoiy jinoyat sifatida belgilash va tegishli jazolar (ozodlikdan mahrum qilish, jarima) ni qo‘llashni majbur qiladi. Xalqaro darajada: BMTning Qiynoqqa qarshi qo‘mitasi davlatlarning hisobotlarini ko‘rib chiqadi va shikoyatlarni qabul qiladi. Xalqaro jinoiy sud qiynoqqa solishni insoniyatga qarshi jinoyat yoki urush jinoyati sifatida ko‘radi. ICC faqat milliy sudlar ish ko‘rmagan hollarda aralashadi (komplementarlik tamoyili). Bundan tashqari, Xalqaro sud davlatlar orasidagi nizolarda qiynoqqa solish masalalarini hal qilishi mumkin. Masalan, ICC qiynoqqa solishni tizimli yoki keng tarqalgan hujumning bir qismi sifatida ko‘rib chiqadi va yuqori martabali rahbarlarni (davlat rahbarlari, harbiy rahbarlar) javobgarlikka tortishi mumkin.

Davlatlar qiynoqqa solishni taqiqlovchi qonunlarni qabul qilishi, tergov organlarini mustaqil qilishi va qurbonlarga kompensatsiya to‘lashi kerak. Shikoyat mexanizmlari, masalan, CATning Ixtiyoriy protokoli ostidagi mustaqil monitoring, qiynoqqa solishning oldini olishga yordam beradi. Qurbonlarning huquqlarini himoya qilish uchun qiynoqqa solish orqali olingan ko‘rsatmalar sudda ishlatilmasligi kerak. Bundan tashqari, davlatlar huquq-tartibot xodimlariga ta’lim berishi, hibsxonalarni monitoring qilishi va qurbonlarga tibbiy va psixologik yordam ko‘rsatishi kerak. Ushbu choralar nafaqat qiynoqqa solishni oldini oladi, balki jamiyatda inson huquqlari madaniyatini shakllantiradi. Ushbu mexanizmlar davlat mas’uliyatini ta’minlashga qaratilgan, ammo amalda ularning samaradorligi davlatlarning siyosiy irodasiga bog‘liq. Masalan, ko‘p davlatlar hisobotlarni taqdim etsa-da, amaliy choralar yetarli emas.

Xalqaro sudlar qiynoqqa solish uchun javobgarlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ularning amaliyoti nafaqat ta’riflarni aniqlashtiradi, balki impunlikni (jazosizlikni) bartaraf etishga yordam beradi. Quyida asosiy sudlar va ularning ishlari tahlil qilinadi.

Xalqaro jinoiy sud (ICC): ICC Rim Statutiga ko‘ra, qiynoqqa solishni insoniyatga qarshi

jinoyat yoki urush jinoyati sifatida ta'qib qiladi. ICC ta'rifi CATdan farq qiladi: u davlat mansabdor shaxsining ishtirokini talab qilmaydi, balki kengroq qo'llaniladi. Masalan, ICC Afg'onistondagi mojaroda qurolli kuchlar tomonidan qiynoqqa solish holatlarini tergov qilgan. Bu ishda ICC qiynoqqa solishni "jiddiy ruhiy yoki jismoniy azob" sifatida ta'riflab, impunlikni tanqid qildi. ICCning amaliyoti shuni ko'rsatadiki, qiynoqqa solish keng tarqalgan yoki tizimli hujumning bir qismi bo'lsa, yuqori martabali mansabdorlar javobgarlikka tortilishi mumkin. Biroq, ICCning cheklovi – u faqat 2002 yildan keyingi jinoyatlarni ko'radi va qo'shilmagan davlatlar ustidan cheklangan yurisdiksiyaga ega. Masalan, ICCning boshqa ishlari (masalan, Afrikadagi mojarolar) qiynoqqa solishni tizimli jinoyat sifatida ko'rsatadi va yuqori rahbarlarni jazolashni talab qiladi.

Xalqaro sud (ICJ): ICJ davlatlar orasidagi nizolarda qiynoqqa solish masalalarini hal qiladi. Masalan, ba'zi ishlarda ICJ qiynoqqa solish uchun immunitet mas'uliyatni olib tashlamasligini ta'kidlab, ammo amaldagi vazirlar uchun vaqtinchalik immunitetni saqlab qoldi. ICJning amaliyoti shuni ko'rsatadiki, immunitet protsedural xususiyatga ega, ammo u mas'uliyatni yo'qotmaydi. Bu qiynoqqa solishning jus cogens normasi ekanligini tasdiqlaydi. Masalan, ICJ davlatlarni qiynoqqa solish uchun javobgarlikka tortishda xalqaro majburiyatlarni eslatadi va diplomatiya vositalari orqali bosim o'tkazadi.

Yevropa inson huquqlari sudi (ECtHR): ECtHR Yevropa inson huquqlari konventsiyasining 3-moddasiga asoslanib, qiynoqqa solish va CIDTni taqiqlaydi. Ba'zi ishlarda ECtHR qiynoqqa solish uchun davlat immunitetini saqlab qoldi, ammo bu protsedural to'siq ekanligini ta'kidlab, mas'uliyatni olib tashlamasligini aytdi. Boshqa ishlarda ECtHR qiynoqqa solishni jismoniy va ruhiy azoblar sifatida ta'riflab, davlatlarni tergov va kompensatsiya bilan ta'minlashga majbur qildi. ECtHRning amaliyoti qurbonlarga kompensatsiya va adolatni ta'minlashga urg'u beradi, ammo impunlikni bartaraf etishda cheklovlarga duch keladi. Masalan, Turkiya va Rossiya ishlari qiynoqqa solishni tizimli muammo sifatida ko'rsatadi va davlatlarni islohotlarga majbur qiladi.

Ad hoc tribunalilar (ICTY va ICTR): Sobiq Yugoslaviya bo'yicha xalqaro tribunal qiynoqqa solishni urush jinoyati va insoniyatga qarshi jinoyat sifatida ta'qib qildi. Ba'zi ishlarda ICTY qiynoqqa solish ta'rifini CATdan olingan holda kengaytirdi va u jus cogens normasi ekanligini tasdiqladi. Ruanda bo'yicha tribunal ham xuddi shunday amaliyotni qo'lladi, qiynoqqa solishni tizimli hujumning bir qismi sifatida ko'rdi. Ushbu tribunalilarning ishlari yuqori martabali rahbarlarni javobgarlikka tortishda namuna bo'ldi, masalan, genotsid va urush jinoyatlari kontekstida qiynoqqa solishni ko'rsatadi.

Milliy sudlarning xalqaro amaliyoti: Milliy sudlar xalqaro standartlarni qo'llab, qiynoqqa

solishni ta'qib qiladi. Masalan, ba'zi mamlakatlar sudlari qiynoqqa solish uchun immunitetni rad etgan, chunki u xalqaro jinoyatdir. Boshqa ishlarda qiynoqqa solish begona fuqarolar uchun fuqarolik da'vosi sifatida tan olindi. Biroq, ba'zi davlatlar o'zlarining qiynoq dasturlarida impunlikni saqlab qolgan, bu xalqaro tanqidga sabab bo'lgan. Masalan, Buyuk Britaniya va AQSh sudlari qiynoqqa solishni xalqaro jinoyat sifatida ko'rib chiqqan.

Xalqaro sudlarning amaliyoti qiynoqqa solishning ta'rifini aniqlashtirdi va javobgarlikni kuchaytirdi, ammo siyosiy bosim va immunitet muammolari saqlanib qolmoqda. Ushbu amaliyotlar kelajakda qiynoqqa solishni oldini olishda muhim rol o'ynaydi. Ko'p davlatlarda tergov samarasiz, chunki huquq-tartibot organlari o'zlarini himoya qiladi. Masalan, qiynoqqa solish holatlari ko'p, ammo jazolanmagan. Ba'zi davlatlarda yuqori martabali mansabdorlar jazolanmagan. Qiynoqqa solish orqali olingan ko'rsatmalar sudda ishlatiladi, bu adolatni buzadi. Bu muammo sud jarayonlarini buzadi va haqiqatni aniqlashga xalaqit beradi. Avtoritar rejimlarda qiynoqqa solish siyosiy muxolifatni bostirish uchun ishlatiladi, va xalqaro bosim yetarli emas. Masalan, ba'zi davlatlardagi qiynoq holatlari milliy va xalqaro sudlarda qiyinchiliklarga duch kelmoqda, chunki siyosiy omillar tergovni to'xtatadi. Shikoyat berganlar qasosdan qo'rqadi, bu esa holatlarni yashirishga olib keladi. Qurbonlar ko'pincha himoyasiz qoladi va kompensatsiya ololmaydi.

Xalqaro tashkilotlar qiynoqqa solishning oldini olish uchun mustaqil monitoring va qurbonlarga kompensatsiyani taklif qiladi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun xalqaro hamkorlik va milliy qonunchilikni kuchaytirish zarur, masalan, BMT va boshqa tashkilotlarning bosimi orqali.

II-BOB O'zbekiston respublikasida qiynoqqa solish uchun javobgarlik muammolari

Milliy qonunchilik va oldini olish choralarining rivojlanishi. O'zbekiston Respublikasi qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala (CIDT) ga qarshi kurashda xalqaro majburiyatlarni bajarish yo'lida muayyan qadamlar tashlagan. Mamlakat mustaqillikdan keyin, ya'ni 1991-yildan boshlab, inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha bir qator xalqaro hujjatlarga qo'shildi. Jumladan, 1995-yilda BMTning Qiynoqqa qarshi konvensiyasini (CAT) ratifikatsiya qilgan bo'lib, bu milliy qonunchilikda qiynoqqa solishni taqiqlash va javobgarlik mexanizmlarini joriy etish uchun huquqiy asos yaratdi. O'zbekiston Konstitutsiyasining 26-moddasida (dastlabki tahrirda ham va 2023-yilgi yangi tahrirda kuchaytirilgan holda) “Hech kim qiynoqqa solinishi, shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala yoki jazoga tortilishi mumkin emas” deb belgilangan. Ushbu modda inson huquqlarining mutlaq taqiqini ta'minlaydi va hatto favqulodda holatlarda ham chetlanishga yo'l qo'ymaydi. 2023-yil 30-aprelda

umumxalq referendumi orqali qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiyada inson huquqlari bo‘limi yanada kengaytirilib, qiynoq taqiqi xalqaro standartlarga yanada yaqinlashtirildi: masalan, inson qadr-qimmatini himoya qilish bo‘yicha yangi tamoyillar kiritildi, bu esa qiynoqqa solishni nafaqat jismoniy, balki ruhiy jihatdan ham taqiqlaydi.

Asosiy jinoiy javobgarlik Jinoyat kodeksining 235-moddasida nazarda tutilgan. Ushbu modda qiynoqqa solish, shafqatsiz muomala va jazo turlarini qo‘llashni jinoiy jinoyat sifatida belgilaydi. Dastlabki tahrirda (1994-yil) sanksiyalar nisbatan yumshoq bo‘lgan bo‘lsa (masalan, jarima yoki 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish), keyingi islohotlar orqali kuchaytirildi:

- 2018-yilda sanksiyalar qattiqlashtirildi (birinchi qism bo‘yicha 3 yildan 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish, og‘irlatuvchi holatlarda 5 yildan 8 yilgacha).
- 2021-yilda yana kuchaytirildi (ikkinchi qism bo‘yicha 7 yildan 10 yilgacha, masalan, guruh bo‘lib sodir etilganda yoki og‘ir oqibatlar sodir bo‘lganda).
- 2024-yil 26-avgustda qabul qilingan qonun bilan 235-modda yangi qismlar bilan to‘ldirildi: qiynoq oqibatida jabrlanuvchining o‘limi yoki og‘ir oqibatlar (masalan, nogironlik) sodir bo‘lsa, javobgarlik 8 yildan 10 yilgacha (yoki undan ham qattiqroq, jumladan, umrbod ozodlikdan mahrum qilish) ozodlikdan mahrum qilish bilan belgilandi. Bu o‘zgartirish xalqaro talablarga (masalan, CATning 4-moddasiga) javob berish maqsadida amalga oshirildi va qiynoqqa solishni insoniyatga qarshi jinoyat sifatida qarashni kuchaytirdi.

Oldini olish mexanizmlari bo‘yicha muhim qadam 2019-yilda Oliy Majlisning Inson huquqlari bo‘yicha vakili (Ombudsman) huzurida Qiynoqqa solish va CIDTning oldini olish bo‘yicha Milliy preventiv mexanizm (MPM) tashkil etilishi bo‘ldi. Bu mexanizm CATning Fakultativ protokoli (OPCAT) talablariga yaqinlashgan holda ishlab chiqilgan bo‘lib, yopiq muassasalarga (hibsxonalar, koloniyalar, maxsus dispanserlar, IIV va MXB tergov izolyatorlari) monitoring tashriflarini nazarda tutadi. Prezidentning 2021-yil 26-iyundagi “Qiynoqqa solish holatlarini aniqlash va ularning oldini olish tizimini takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori (PQ-5163) bilan MPM yanada takomillashtirildi: Ombudsman huzurida jamoatchilik guruhlari (jumladan, NNT va ekspertlar) tashkil etildi, ekspertlar jalb qilindi va monitoring tashriflari soni keskin oshdi (2021-yilda 177 ta, 2022-yilda 381 ta, 2023-yilda 603 ta, 2024-yilda esa 800 dan ortiq tashrif amalga oshirilgan). Ushbu tashriflar natijasida hibsxonalarda sharoitlar yaxshilangan: masalan, kameralarda yoritish va ventilyatsiya tizimlari o‘rnatilgan, tibbiy yordam ko‘rsatish tartibi takomillashtirilgan.

Qo‘shimcha choralar qatoriga quyidagilar kiradi: Tergov harakatlarini (ayniqsa, so‘roqlar) majburiy audio-video qayd etish (Jinoyat-protsessual kodeksiga 2020-2021 yillarda kiritilgan

o‘zgartirishlar), bu esa qiynoqqa solish holatlarini dalillashni osonlashtiradi. Jasliq koloniyasining 2019-yilda yopilishi (qiynoqlar bilan bog‘liq eng mashhur muassasa, unda minglab mahbuslar yomon sharoitlarda saqlangan). Qurbonlarga kompensatsiya mexanizmlarining takomillashtirilishi: Fuqarolik kodeksi va maxsus qonunlar orqali jabrlanuvchilar moddiy va ma’naviy zarar uchun kompensatsiya talab qilishi mumkin, ammo bu mexanizm hali to‘liq ishlamaydi. Huquq-tartibot xodimlariga ta’lim: 2022-yildan boshlab IIV va MXB akademiyalarida qiynoqqa solishning oldini olish bo‘yicha maxsus kurslar joriy etilgan, bu xodimlarning malakasini oshirishga qaratilgan.

Ushbu choralar natijasida rasmiy statistikada qiynoq holatlari bo‘yicha ochilgan jinoyat ishlar soni oshgan (masalan, 2023-yilda 50 dan ortiq ish ochilgan, ularning bir qismida mansabdorlar jazolangan). Biroq, bu o‘zgarishlarning chuqurligi va samaradorligi quyida tahlil qilinadigan muammolar tufayli cheklangan: masalan, islohotlar ko‘pincha qog‘ozda qoladi va amaliyotda to‘liq qo‘llanilmaydi.

O‘zbekistonda qiynoqqa solish uchun javobgarlikni ta’minlashda ijobiy qonunchilik o‘zgarishlariga qaramay, amaliyotda jiddiy muammolar saqlanib qolmoqda. BMTning Qiynoqqa qarshi qo‘mitasi (CAT Qo‘mitasi) 2020-yilgi xulosaviy kuzatuvlarida (5-periodik hisobot bo‘yicha) va keyingi follow-up hisobotlarda O‘zbekistonni tizimli islohotlar yetarli emasligida tanqid qilgan. Xalqaro tashkilotlarning (masalan, Human Rights Watch, Amnesty International) 2024-2026 yillardagi hisobotlari ham shuni tasdiqlaydi: qiynoq va CIDT “odatdagi va keng tarqalgan” holat bo‘lib qolmoqda, impunlik (jazosizlik) esa asosiy to‘siqdir. Ushbu muammolar mamlakatning siyosiy va huquqiy tizimidagi tizimli kamchiliklarni aks ettiradi va quyidagilarda namoyon bo‘ladi.

Eng dolzarb muammo – qiynoq holatlarining to‘liq va mustaqil tergov qilinmasligi. BMT Qo‘mitasi 2020-yilda “tizimli qiynoqlarning oldini olish bo‘yicha choralar yetarli emas” deb baholagan. Misol uchun, 2022-yil iyul oyidagi Qoraqalpog‘iston voqealarida (Nukusdagi norozilik namoyishlari) xavfsizlik kuchlari tomonidan kuch ishlatilishi natijasida 21 nafar fuqaro halok bo‘lgan, 270 dan ortiq kishi jarohatlangan. Ekspertlar hisobotlarida tinch namoyishchilarga qarshi o‘q otish va granatalar qo‘llanilgani, keyin esa hibsga olinganlarga nisbatan qiynoq (elektr toki, kaltaklash, stress holatlarida saqlash) qo‘llanilgani qayd etilgan. 2025-yil holatiga ko‘ra, faqat 2-3 nafar past darajadagi xodim qiynoq uchun (va bitta o‘lim uchun) jazoga tortilgan, yuqori rahbarlar esa javobgarlikka tortilmagan. Parlament komissiyasi hisoboti (2024-yil dekabr) hali ham to‘liq ochiqlanmagan, bu esa shaffoflikning yetishmasligini ko‘rsatadi.

Shikoyat bergan shaxslar ko‘pincha qasos (yangi qiynoq, bosim, ishdan bo‘shatish yoki oilaga tahdid) dan qo‘rqib, holatni yashiradi. Kompensatsiya mexanizmi mavjud bo‘lsa-da (Fuqarolik kodeksi va maxsus qonunlar), amalda qo‘llash qiyin – sudlar davlat mansabdorlarini himoya qiladi va qurbonlar dalil to‘plashda qiyinchiliklarga duch keladi. Masalan, Karakalpak faollari (masalan, ba’zi ism-sharifi ma’lum bo‘lgan shaxslar) qamoqda

qiynoq davom etayotgani haqida shikoyat qilgan, ammo natija bo'lmagan, chunki shikoyatlar prokuratura tomonidan rad etilgan.

Xulosa

Qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlarini qo'llash uchun javobgarlik muammolari zamonaviy huquqshunoslik va inson huquqlari sohasidagi eng dolzarb va murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada ko'rib chiqilganidek, qiynoqqa solish nafaqat insonning shaxsiy qadr-qimmatiga, balki butun jamiyatning huquqiy, axloqiy va ijtimoiy asoslariga ham jiddiy tahdid soladi. Xalqaro darajada qiynoqqa solish mutlaqo taqiqlangan va jus cogens normasi sifatida belgilangan bo'lib, undan hech qanday sharoitda – hatto urush, terrorizmga qarshi kurash yoki favqulodda holatlarda ham – chetlanishga yo'l qo'yilmaydi. BMTning Qiynoqqa qarshi konvensiyasi, Inson huquqlari umumiy deklaratsiyasi va boshqa xalqaro hujjatlar qiynoqqa solishni insoniyatga qarshi jinoyat sifatida qaraydi va davlatlarni uning oldini olish, tergov qilish va jazolashtirishga majbur qiladi. Javobgarlik mexanizmlari – milliy jinoiy ta'qib, universal yurisdiksiya, xalqaro sudlar (ICC, ICJ, ECtHR) va preventiv choralar (masalan, monitoring va kompensatsiya) orqali ta'minlanishi kerak. Biroq, amalda impunlik (jazosizlik), siyosiy bosim, dalillarning ishonchsizligi (qiynoq orqali olingan ko'rsatmalar), qurbonlarning himoyasi yetishmasligi va tergov organlarining mustaqilligi kamchiliklari kabi muammolar xalaqit beradi. Xalqaro sudlarning amaliyoti – masalan, ICCning Afg'oniston va boshqa mojarolardagi tergovlari, ECtHRning Yevropa davlatlariga nisbatan qarorlari va ICTY/ICTRning urush jinoyatlari bo'yicha ishlari – qiynoqqa solishning tizimli xususiyatini ko'rsatadi va javobgarlikni kuchaytirish zarurligini tasdiqlaydi. Ushbu amaliyotlar yuqori martabali mansabdorlarni (davlat rahbarlari, harbiy rahbarlar) ham javobgarlikka tortish mumkinligini namoyon etadi, ammo siyosiy bosim va immunitet muammolari tufayli to'liq adolatga erishish qiyin bo'lmoqda. Jahon miqyosida qiynoqqa solish avtoritar rejimlar, qurolli mojarolar va hatto demokratik davlatlarda (masalan, terrorizmga qarshi kurash kontekstida) keng tarqalgan bo'lib, xalqaro hamjamiyatning birgalikdagi harakatlarini – bosim, monitoring va sanksiyalarni – talab qiladi, chunki faqat shu orqali impunlikni butunlay bartaraf etish mumkin.

O'zbekiston Respublikasida qiynoqqa solish uchun javobgarlik muammolari mamlakatning mustaqillikdan keyingi islohotlar jarayonida alohida o'rin tutadi va inson huquqlari himoyasining rivojlanish bosqichini aks ettiradi. Milliy qonunchilik, jumladan, Konstitutsiyaning 26-moddasi, Jinoyat kodeksining 235-moddasi va Prezident farmonlari (masalan, PQ-5163) orqali qiynoqqa solish taqiqlangan va jinoiy javobgarlik kuchaytirilgan: sanksiyalar qattiqashtirilgan, qiynoq oqibatida o'lim yoki og'ir zarar sodir bo'lsa, umrbod qamoq jazosi nazarda tutilgan. Ombudsman huzuridagi Milliy preventiv mexanizm (MPM) va monitoring tashriflari ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatadi: hibsonalarda sharoitlar

yaxshilangan (masalan, ventilyatsiya va tibbiy yordam), audio-video qayd etish majburiy qilingan va ba’zi holatlarda mansabdorlar (past darajadagi xodimlar) jazolangan. Ushbu islohotlar 2018-2024 yillarda amalga oshirilgan bo‘lib, xalqaro standartlarga (CAT va OPCAT) moslashishga qaratilgan. Biroq, amaliyotda saqlanib qolgan muammolar – tergovning samarasizligi (o‘zaro himoya tufayli), sudlarning qiynoq orqali olingan ko‘rsatmalarga asoslanishi, qurbonlarning shikoyat qilishdan qo‘rqishi (qasos va bosim tufayli) va impunlik – qiynoqqa solishni butunlay yo‘q qilishga to‘sqinlik qilmoqda. Masalan, 2022-yil Qoraqalpog‘iston voqealari (norozilik namoyishlari) va hibsxonalardagi o‘lim holatlari bo‘yicha tergovlarning cheklanganligi – faqat past darajadagi xodimlar jazolangan, yuqori rahbarlar jazosiz qolgan – xalqaro tashkilotlar (Amnesty International, Human Rights Watch) tomonidan qat’iy tanqid qilingan.

Ushbu muammolar mamlakatning siyosiy va huquqiy tizimidagi tizimli kamchiliklarni aks ettiradi: huquq-tartibot organlarining mustaqilligi yetarli emas, xalqaro monitoringga ochiqlik kam (OPCAT ratifikatsiya qilinmagan), siyosiy motivli ishlar (muxolifat va faollar) qiynoqqa solishni yashirincha saqlab turadi va jamiyatdagi ishonch darajasini pasaytiradi.

Muammolarni hal qilish bo‘yicha takliflar quyidagilarni o‘z ichiga oladi va ular tizimli yondashuvga asoslangan. Birinchidan, tergov organlarini to‘liq mustaqillashtirish va maxsus "Qiynoq tergov byurosi" ni tashkil etish zarur, bu esa huquq-tartibot xodimlarining o‘zaro himoyasini bartaraf etadi va tergovni shaffof qiladi: masalan, byuroni sud hokimiyatiga bo‘ysundirish va xalqaro ekspertlarni jalb qilish. Ikkinchidan, CATning Fakultativ protokolini (OPCAT) ratifikatsiya qilish va BMT maxsus ma’ruzachisini mamlakatga taklif qilish orqali xalqaro monitoringni kuchaytirish kerak, chunki bu milliy mexanizmlarni (MPM) yanada shaffof qiladi va impunlikni kamaytiradi: masalan, xalqaro tashriflar orqali hibsxonalarni mustaqil baholash. Uchinchidan, sud amaliyotida qiynoq orqali olingan dalillarni avtomatik rad etish tamoyilini qat’iy qo‘llash va qurbonlarga kompensatsiya to‘lash mexanizmini takomillashtirish lozim: masalan, maxsus fond yaratish va sudyalar uchun majburiy treninglar o‘tkazish. To‘rtinchidan, jamoatchilik va fuqarolik jamiyati ishtirokini kengaytirish – masalan, Ombudsman MPMda ko‘proq jamoatchilik vakillarini (NNT, huquqshunoslar) jalb qilish va monitoring natijalarini ochiq e‘lon qilish – impunlikni kamaytiradi va jamiyat nazoratini kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, qiynoqqa solish uchun javobgarlikni ta’minlash nafaqat qonunchilik va mexanizmlar, balki siyosiy iroda, jamiyat ishtiroki va xalqaro hamkorlikka bog‘liq. O‘zbekistonda davom etayotgan islohotlar – Konstitutsiya o‘zgartirishlari, qonun loyihalari va MPM faoliyati – ijobiy tendentsiyani ko‘rsatsa-da, muammolarni butunlay hal qilish uchun tizimli yondashuv kerak: masalan, siyosiy motivli ishlarning oldini olish va huquqiy madaniyatni shakllantirish. Agar ushbu takliflar amalga oshirilsa, qiynoqqa solishni butunlay yo‘q qilish mumkin bo‘ladi, bu esa nafaqat inson huquqlarini himoya qiladi, balki huquqiy

davlat qurish jarayonini tezlashtiradi, jamiyatdagi ishonch, barqarorlik va ijtimoiy adolatni oshiradi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, qiynoqqa solishning oldini olish global inson huquqlari kun tartibining markazida bo‘lib qolmoqda va O‘zbekiston kabi o‘tish davridagi mamlakatlar uchun bu xalqaro integratsiya (BMT, Yevropa Ittifoqi bilan hamkorlik), ichki rivojlanish va iqtisodiy o‘shishning kaliti hisoblanadi. Kelajakda xalqaro tajriba (masalan, ECtHR va ICC amaliyoti) ni qo‘llash orqali O‘zbekiston qiynoqqa solishdan xoli jamiyatga aylanishi mumkin, bu esa butun Markaziy Osiyo mintaqasi uchun namuna bo‘ladi va inson huquqlari himoyasining yangi bosqichini ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. Jinoyat kodeksi <https://lex.uz/mact/-111453>
3. Xalqaro qurolli mojarolar qurbonlarini himoya qilishga taalluqli 1949-yil 12-avgustda qabul qilingan Jeneva konvensiyalariga doir (I protokol) <https://lex.uz/ru/docs/-2674804>